

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه بیرجند

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه جهت اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد

رشته‌ی تاریخ

عنوان

اوضاع سیاسی خراسان در دوره‌ی سلجوقیان بزرگ (۴۲۱-۵۵۲ ه.ق)

استاد راهنما

دکتر سید حسین رئیس‌السادات

استاد مشاور

دکتر محمد حسن الهی زاده

نگارنده

ساجده مهجوری

شهریور ۱۳۹۱

چکیده

سلجوقیان گروهی از ترکان (قنق) بودند. و قنق‌ها خود قبیله‌ای از ده قبیله‌ی تغز اوغوز بودند. این طایفه قنق ابتدا در امپراتوری ترکان شرقی زندگی می‌کردند و پس از فروپاشی این امپراتوری در ۱۸۳ق. قنق‌ها بر اثر فشار سایر قبایل به ترکستان مهاجرت کردند. با انقراض حکومت سامانیان در ۳۸۹ق. سلجوقیان به ماورالنهر وارد شدند و هم‌مرز با قلمرو غزنویان قرار گرفتند. محمود، ارسلان اسرائیل، رئیس قنق را که از گروه سلجوقیان بود به اسارت گرفت. اما پس از مرگ محمود، قنق‌ها به پیشروی خود به داخل خراسان ادامه دادند و در نواحی شمالی خراسان یعنی نسا و ابیورد اطراق کردند. اما بر اثر فشار غزنویان، آنها منطقه شمالی خراسان را ترک کردند و به نواحی ایران مرکزی و غربی مهاجرت کردند. موج دوم آنها در زمان مسعود غزنوی وارد خراسان شده و توانستند در ۴۳۱ق. طی نبرد دندانقان مسعود را شکست داده و خراسان را تصرف نمایند. رهبری این گروه را طغرل بیگ و چغری بیگ پسران میکائیل بن سلجوق برعهده داشتند. پس از این جنگ، سلجوقیان مناطق متصرفی را بین خویش تقسیم کردند که خراسان سهم چغری بیگ داود شد. اوضاع سیاسی خراسان از زمان تصرف این خطه در ۴۳۱ق. تا زمان مرگ سنجر سلجوقی در ۵۵۲ق. فراز و نشیب‌های زیادی داشته است. دوره‌ی نخست آن که دوران ایجاد ثبات سیاسی است از ۴۳۱ تا ۴۵۱ق. زمان مرگ چغری را در بر می‌گیرد و دوره‌ی بعد از ۴۵۱ تا ۵۵۲ق. دوران حفظ این ثبات در برابر حملات خارجی را شامل می‌شود، بررسی اوضاع سیاسی خراسان در دوره‌های ذکر شده، موضوع این پایان‌نامه است.

کلیدواژه: خراسان، غزنویان، سلجوقیان، چغری بیگ، سنجر.

فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات تحقیق
۲	۱-۱ مقدمه
۵	۲-۱ شرح مساله
۶	۳-۱ اهمیت تحقیق
۷	۴-۱ هدف تحقیق
۷	۵-۱ پرسش ها و فرضیات
۷	۶-۱ پیشینه ی تحقیق
۸	۷-۱ روش تحقیق
۸	۸-۱ نقد و بررسی منابع
۸	۱-۸-۱ منابع اصلی
۱۲	۲-۸-۱ سایر منابع مورد استفاده
۱۵	۳-۸-۱ تحقیقات جدید
۱۸	فصل دوم: اوضاع سیاسی
۱۹	۱-۲ درآمد
۱۹	۲-۲ روابط خراسان با قراخانیان در پایان دوره ی غزنوی
۲۱	۳-۲ روابط خراسان با خوارزم در پایان دوره ی غزنوی
۲۳	۴-۲ روابط غزنویان با سلجوقیان
۲۶	۵-۲ رویارویی غزنویان و سلجوقیان
۲۹	۶-۲ رویارویی مسعود و بوری تگین
۳۱	۷-۲ نبردهای نهایی غزنویان و سلجوقیان
۳۴	۸-۲ نبرد دندانقان
۳۶	۹-۲ دلایل فروپاشی خراسان در دوره ی غزنوی
۳۶	۱-۹-۲ سیاست های اقتصادی
۴۰	۲-۹-۲ اوضاع اجتماعی و مذهبی
۴۱	۱۰-۲ نتیجه گیری
۴۳	فصل سوم: سلجوقیان در خراسان
۴۴	۱-۳ درآمد

۴۴	۲-۳	اوغوزها در تاریخ
۴۶	۳-۳	اغزها در ترکستان
۴۸	۴-۳	ترک و ترکمن
۵۱	۵-۳	ورود اغزها به خوارزم و ماورالنهر
۵۴	۶-۳	حاکمیت سلجوقیان
۵۷	۷-۳	نخستین روزهای حکومت بر خراسان
۵۹	۸-۳	نتیجه گیری
۶۰		فصل چهارم: دوران زمامداری چغری بیگ و جانشینان وی در خراسان
۶۱	۱-۴	درآمد
۶۱	۲-۴	دوران زمامداری چغری بیگ (۴۳۲-۴۵۱)
۶۳	۳-۴	طغیان تکش در خراسان
۶۴	۴-۴	روابط سلجوقیان با غزنویان
۶۶	۵-۴	خوارزم در دوره ی چغری بیگ
۶۷	۶-۴	روابط سلجوقیان با قراخانیان
۶۷	۷-۴	دوران حکومت آلب ارسلان بر خراسان
۷۰	۸-۴	شورش سمرقند علیه ملکشاه
۷۱	۹-۴	روابط غوریان و سلجوقیان
۷۱	۱-۹-۴	پیشینه ی مناسبات سیاسی غوریان
۷۲	۲-۹-۴	تسلط سلجوقیان بر غور
۷۳	۱۰-۴	دولتمردان خراسانی
۷۳	۱-۱۰-۴	عمیدالملک کندری
۷۴	۲-۱۰-۴	خواجه نظام الملک طوسی
۷۶	۱۱-۴	اوضاع مذهبی خراسان
۸۲	۱۲-۴	نظام اقتصادی خراسان
۸۲	۱-۱۲-۴	مالیات
۸۳	۲-۱۲-۴	اقطاع داری
۸۳	۳-۱۲-۴	تجارت
۸۵	۴-۱۲-۴	کشاورزی
۸۷	۵-۱۲-۴	اقدامات عمرانی

۸۸ ۱۳-۴ اوضاع اجتماعی خراسان
۹۱ ۱۴-۴ نتیجه گیری
۹۲ فصل پنجم: دوران زمامداری سنجر سلجوقی بر خراسان
۹۳ ۱-۵ درآمد
۹۳ ۲-۵ ملکشاه و خواجه نظام الملک
۹۴ ۳-۵ برکیارق و ارسلان ارغون
۹۷ ۵-۵ روابط سیاسی سنجر با دولت های همجوار
۹۷ ۱-۵-۵ با اسپهبدان طبرستان
۹۸ ۲-۵-۵ روابط با غزنویان
۹۹ ۳-۵-۵ روابط با قراخانیان
۱۰۴ ۴-۵-۵ حمله ی غزان به خراسان
۱۰۵ ۵-۵-۵ روابط سنجر با غوریان
۱۰۷ ۶-۵-۵ روابط سنجر با خوارزمشاهیان
۱۰۹ ۶-۵ اوضاع فرهنگی و اجتماعی خراسان در دوره سنجر
۱۱۳ ۷-۵ نتیجه گیری
۱۱۴ نتیجه گیری کلی
۱۱۵ نقشه های ایران و خراسان دوره غزنویان و سلجوقیان
۱۲۱ کتابنامه
۱۲۵ چکیده ی انگلیسی

فصل اول

کلیات تحقیق

سلجوقیان از جمله اقوام بیابانگردی بودند که در استپ های آسیای میانه زندگانی خویش را می گذارند. در دوره ی محمود غزنوی گروهی از آنان به ماورالنهر و سپس خراسان کوچ کرده و در دوره ی مسعود یک گروه دیگر از آنان موفق شدند که مسعود را در دندانقان شکست داده و به پادشاهی ایران برسند. نخستین پادشاه این سلسله طغرل بیگ بود که مرکز حکومت وی شهر ری بود. خراسان نیز به عنوان یکی از ایالات مهم در این دوره مطرح بود. والیانی برای این منطقه تعیین می شد که مرکز حکومت آنان نیز شهر مرو بود. شهر نسا در این دوره از شهرهای مرزی خراسان با ماورالنهر به حساب می آمده است در قسمت شمالی شهر نسا با ماورالنهر همسایه بوده است. ایالت طبرستان سمت شمال غربی این ایالت را در بر می گرفته است. از قسمت غرب به شهرهای قم، کاشان و ساوه محدود می شد. دو شهر ختل و چغانیان در مرز شمال شرقی این ایالت واقع می شدند که همرز با ترکستان بودند. در قسمت شرقی این ایالت شهر کابل واقع می شد. از جنوب با ایالات غور، قهستان و سیستان هم مرز بوده است.

خراسان در قرون میانه سرزمینی با مرزهای سیاسی نامشخص بوده است و باید گفت مرزهای سیاسی خراسان در این دوره دگرگونی های عمده ای را به خود دیده اند. خراسان شامل منطقه ای از نزدیکی کرانه های جنوب شرقی دریای خزر تا بلندی های هندوکش می شد. منطقه ی خراسان بدان میزان در نظر مردم گسترده بود که آن را از حلوان وری تا آن جا که خور، خورشید، برآید می دانستند. می توان گفت سرزمین خراسان در آن زمان شامل جنوب دریاچه ی آرال، خوارزم و جیحون می شد. از این نظر حدود خراسان در قرون میانه تا حدود چین نیز می رسیده است. اما از نظراداری به ندرت حدود این قلمرو از بلخ و بخش معروف به تخارستان تجاوز کرده است. در مغرب نیز حدود خراسان از ولایت قومس آنسوتر نرفت. اغلب اوضاع ماورالنهر و خراسان به صورت یکجا در متون تاریخی آورده شده است، ولی در عمل آمودریا مرز شمالی خراسان شناخته می شد. حدود خراسان از سوی شمال از مرو شروع و در جنوب به حدود ایالت سند می رسید و شامل قهستان و اغلب بخش های افغانستان امروزی می شد.

طبیعی بود که اوضاع و احوال سیاسی این نواحی نیز بر اوضاع سیاسی خراسان تاثیر می‌گذاشت. چنانکه تغییر در اوضاع و احوال سیاسی ماورالنهر سبب مهاجرت سلجوقیان به ایران شد. هرچند که در اکثر اوقات و به خصوص در دوره‌ی غزنوی این نواحی به عنوان تابعه‌ی ایران محسوب می‌شدند و شاهان غزنوی می‌توانستند به اراده‌ی خود در اوضاع سیاسی این نواحی دخل و تصرف نمایند و یا حاکمان این نواحی را تغییر دهند. اما یک دلیل مهم که سبب مهاجرت اقوام بیابان‌گرد این نواحی به خراسان شد اختلاف آن‌ها با والی ماورالنهر بود که باعث شد آنان به شهرهای مرزی خراسان کوچ نمایند.

مشخصات جغرافیایی و اقلیمی خراسان در بخش‌های مختلف آن متفاوت است و همین امر تاثیرات عمده‌ای در زندگی مردم این سرزمین داشته است. در قسمتی از آن رشته کوه‌های در هم فرو رفته که به صورت زنجیر در کنار هم قرار گرفته و به صورت سد دفاعی برای این سرزمین در طول تاریخ محسوب می‌شده‌اند. خراسان هم چنین در کنار استپ‌های آسیای میانه و فلات ایران قرار گرفته است، واقع شدن این سرزمین بر سر راه شرق سبب گردیده است که همواره در طول تاریخ مورد تهاجم و غارت قبایل مختلف کوچ نشین و بیابانگرد دشت‌های آسیای میانه قرارگیرد. با این حال هیچ‌گاه خراسان از مرکزیت اداری، حکومتی ایران جدا نیفتاده است و به عنوان یکی از ایالات تاثیرگذار همیشه مطرح بوده است.

تفاوت آب و هوایی خراسان سبب شده است که به بخش‌های اقتصادی گوناگونی تقسیم شود. بیابان‌گردان به پرورش اسب‌های معروف طخارستان و گوسفندداری و شترداری و تهیه‌ی کره، پنیر، شاخ، خز، پوست‌های گوناگون و نمد می‌پرداختند و در جاهایی که حتی امکان این فعالیت‌ها وجود نداشت به غارتگری و تجاوز روستاها دست می‌زدند. بازرگانی و داد و ستد بین‌المللی نیز از دیرباز در خراسان وجود داشته است که در اواخر دوره‌ی سلجوقی نیز با رونق افزون‌تری مواجه شده است. شهر مرو به عنوان دومین پایتخت سلجوقی به لحاظ بازرگانی رونق زیادی داشته و صنایع بومی خراسان در آن روزگار شامل بافندگی پارچه و قالیچه، فلزکاری، صابون‌پزی، منبت‌کاری و مواد خوراکی بود.

خراسان از جنبه‌ی کشاورزی نیز بسیار پر رونق بوده است. محصولات نظیر گندم، جو، برنج و مرکبات زردآلو، گلابی، آلو، انجیر، هلو، انار، خربزه، نیشکر، ریواس، پسته، بادام، دنبلان قارچی، کنجد، انگور، کشمش، انقوزه، انواع زنبق، هیزم، بخور، چوب عرعر، پوست چنار برای دندان درد، و نیز نوعی گل خوراکی در این ایالت به عمل می‌آمد. به حق می‌توان خراسان را انبار غله‌ی ایران نامید. واقع شدن این ایالت بر سر راه مغرب باعث می‌شد که همواره کشاورزی و بازرگانی این ناحیه در معرض تهاجم بیگانگان قرارگیرد، لذا بعضی از مردم خراسان به شغل سپاهی‌گری روی می‌آوردند. بدین لحاظ می‌توان گفت که موقعیت جغرافیایی ایالت خراسان سبب بسیاری از دگرگونی‌ها در اوضاع سیاسی و اقتصادی این ایالت و کل ایران شده‌است. مجموع این عوامل سبب شد که خراسان مورد تهاجم بیابان‌گردانی همچون سلجوقیان قرارگیرد که چون سررشته‌ای از امور مملکت‌داری نداشتند از تجربه‌ی دیوانسالاران و دولتمردان خراسانی و ایرانی استفاده کردند و با کمک و راهنمایی آنان توانستند قدرت را در تمام جنبه‌ها گسترش دهند.

در دوره‌ی غزنوی، خراسان دورانی از رونق و فراوانی را تجربه کرد. در دوره‌ی پادشاهی محمود غزنوی تاریخ‌نگاران مسلمان از آبادانی زیاد شهرهایی مثل نیشابور، طوس و مرو یاد می‌کنند. آنان می‌نویسند که والیان خراسان و حکمرانان شهرهای مختلف آن هر ساله مقدار زیادی مالیات نقدی و جنسی به پایتخت غزنویان غزنین روانه می‌کردند. شهرهای خراسان به خاطر نزدیکی به پایتخت غزنویان یعنی غزنین از اهمیت زیادی برخوردار بود (بیهقی، ۱۳۵۶: ۲۷۳).

در سال‌هایی که امیر محمود غزنوی به فتح و گشایش در هندوستان اشتغال داشت و به امور کشوری و اوضاع ایالات مختلف از جمله خراسان توجهی نداشت، حمله‌ی قبایل غارتگر بیابانگرد که در گذشته در استپ‌های آسیای میانه ساکن بودند به خراسان و به ویژه شهرهای مرزی از جمله مرو، نسا، ابیورد افزایش یافت. این قبایل بیابان‌گرد پس از درگیری‌ها و اختلافاتی که با قراخانیان پیدا کرده بودند وارد خراسان شدند. عده‌ی زیادی از ترکمانان سلجوقی به رهبری ارسلان اسرائیل بن سلجوق وارد خراسان شدند. آنان سه اسب ختلی نژاد، ۷ شتر بختی و ۳۰۰ گوسفند ترکی به عمید خراسان ابوسهل احمد بن حسن حمدوی هدیه

دادند تا به آن‌ها اجازه دهد گله‌های خود را در بیابان‌ها و جنگل‌های اطراف شهرهای خراسان مستقر سازند. همین امر سبب شد که والی خراسان مدت‌ها حضور سلجوقیان را به حکومت مرکزی غزنین گزارش نداد. سرانجام در ۴۱۸ق. والی طوس، ارسلان جاذب طی نامه‌ای به محمود اظهار داشت که ترکمانان اجازه‌ی ورود به خاک خراسان و سکونت در آن را می‌خواهند و بهتر است که سلطان با این تقاضای آنان موافقت نکند، یا به او اجازه دهد که انگشت شست آنان را که با آن تیر پرتاب می‌کنند قطع نماید. سلطان محمود با این امید که از سلجوقیان به عنوان نیرو در لشکرکشی‌هایش به هندوستان بهره ببرد به آنان اجازه‌ی ورود و سکونت در شهرهای مرزی خراسان مثل سرخس و نسا داد (بنداری اصفهانی، ۱۳۳۶: ۸).

دوره‌ی مسعود نیز کوچ نشینی سلجوقیان در خراسان شمالی ادامه داشت. مسعود نیز فریب مالیات جنسی و نقدی که افرادی مثل سوری بن معتز برای او می‌فرستادند، خورد و به فکر لشکرکشی‌های بی‌حاصل به هندوستان بود. مجموع این عوامل سبب شد که مردم خراسان در اواخر دوره‌ی مسعود، تاب مقاومت در برابر حضور سلجوقیان را نداشته باشند، از حمایت مامورین غزنوی دست کشیده و شهرهای خویش را تسلیم سلجوقیان نمایند. به تدریج تمام خراسان از دست مسعود رفت و بیابان‌گردان و کوچ نشینان سلجوقی مسلط بر امور خراسان شده و از این ایالت به عنوان پایگاهی جهت گسترش قدرت خود استفاده کردند.

با استقرار سلجوقیان در خراسان و در دوران حاکمیت چغری بیگ و فرزندان او نظم و آرامش به خطه خراسان بازگشت و در عرصه‌های مختلف فرهنگی، تجاری و اقتصادی تا حدودی خراسان توانست به رونق و فراوانی دست یابد. از این نظر می‌توان گفت که در دوره‌ی سلجوقی ایالت خراسان به گونه‌ای تقریباً مستقل از نظر سیاسی به حیات خود ادامه داد و تنها از نظر اداری بود که وابسته به سلجوقیان بزرگ در مرکز ایران عمل کرد.

۲-۱ شرح مساله

خراسان از جمله‌ی مهم‌ترین ایالات تحت حاکمیت سلجوقیان به شمار می‌رفته است. آن‌ها پیش از آن که در ایران بر تخت سلطنت تکیه بزنند، حدود یک دهه در شمال این ایالت حضور داشتند، از این رو باید

گفت پس از یک دهه با شناخت کامل نسبت به خراسان، این ناحیه را از دست غزنویان خارج کردند. بنابراین پس از نبرد دندانقان در ۴۳۱ق. با وجود این که در اندک زمانی پایتخت سلاجقه به نواحی غربی ایران منتقل شد، ایالت خراسان در بیشتر دوران زمامداری سلجوقیان جزو مهم‌ترین ایالت‌های قلمرو آن‌ها به شمار می‌آمد. چون از یک سو در همسایگی دو ناحیه‌ی بسیار مهم هندوستان و ماورالنهر قرار داشت و با دولت‌های غزنوی و قراخانی مرآده داشت و از سوی دیگر بیشتر کارگزاران دولت سلجوقی را در نیمه‌ی نخست حکومت سلجوقیان، کارگزاران خراسانی تشکیل می‌دادند. همین قضیه نشان دهنده‌ی اهمیت این خطه در نظر سلجوقیان است. همچنین از همان آغاز روی کار آمدن سلجوقیان، به دلیل ادعاهای دامنه‌دار غزنویان نسبت به خراسان، یکی از با تجربه‌ترین سران سلجوقی، یعنی چغری بیگ داود به عنوان حاکم خراسان برگزیده شد؛ کسی که توانست با تکیه بر توان نظامی و درایت خود طی یک دهه درگیری با غزنویان نه تنها حاکمیتی مستحکم در این ایالت بر پا کند، بلکه با استفاده از کارگزاران دولت پیشین یعنی غزنویان، وضعیت مناسبی به لحاظ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در ایالت برقرار کند.

۳-۱ اهمیت تحقیق

خراسان در دوره‌ی سلجوقی نیز از ایالات مهم ایران محسوب می‌شده است که در سایه‌ی تسلط بر این منطقه توانستند به دیگر نقاط ایران دست یابند. نظر به اهمیت این منطقه در دوره‌ی مورد بحث، انجام تحقیقی در رابطه با تحولات سیاسی آن مهم به نظر می‌رسد. از آن جایی که در سال‌های اخیر تلاش‌های زیادی از سوی کشورهای همسایه جهت نسبت دادن سلجوقیان و سلسله‌ی سلجوقی به خویش انجام گرفته است و سعی می‌شود که کارهای بسیاری از دولتمردان خراسانی و ایرانی به فراموشی سپرده شده و اهمیت خاصی برای پادشاهان ترک این سلسله قائل شوند. انجام تحقیقی در رابطه با خراسان و نقش سلسله‌ی سلجوقی در اوضاع سیاسی و فرهنگی این دوره ضروری به نظر می‌رسد.

۴-۱ هدف تحقیق

هدف این پایان‌نامه بررسی موقعیت ایالت خراسان از نخستین حضور سلجوقیان در سال ۴۲۱ق. یعنی یک دهه پیش از به حکومت رسیدن سیاسی سلجوقیان تا خاتمه‌ی حکومت آن‌ها در این ایالت یعنی ۵۵۲ق. مرگ سنجر، می‌باشد.

۵-۱ پرسش‌ها و فرضیات

۱- خراسان از نظر موقعیت سیاسی در بین ایالات مختلف قلمرو سلجوقیان از چه جایگاهی برخوردار بوده است؟

۲- حاکمان سلجوقی خراسان چه رابطه‌ای با حکومت مرکزی داشته‌اند؟

۱- به دلیل پیوند دادن قلمرو سلجوقیان با هندوستان و ماورالنهر و اتصال آن‌ها با مسکن اولیه‌ی ترک‌ها، خراسان از جایگاه برجسته‌ای برخوردار بوده است.

۲- هرچند حاکمان خراسان اغلب تابع حکومت مرکزی بودند، اما در عمل حکامی چون چغری بیگ و سنجر بر خراسان تا حد زیادی به طور مستقل عمل می‌کرده‌اند.

۶-۱ پیشینه‌ی تحقیق

تاکنون تحقیق جامع و کاملی راجع به حاکمیت سلجوقیان بر خراسان و جایگاه این ایالت در دوره‌ی سلجوقیان صورت نگرفته است. کتاب‌هایی که راجع به دوره‌ی سلجوقیان به نگارش درآمده‌اند، همچون تاریخ ایران کمبریج ج ۵، کتاب سلجوقیان نوشته‌ی ملیحه‌ی ستارزاده، وزارت در عهد سلاطین سلجوقی اثر عباس اقبال، به اوضاع خراسان هم در لابه‌لای مباحث خود پرداخته‌اند. برخی از مقالات نیز صرفاً به یک شهر خراسان در دوره‌ی سلجوقی پرداخته‌اند، از جمله مقاله‌ی "نیشابور در فاصله‌ی سال‌های ۵۳۶-۶۳۳ق." نوشته‌ی دکتر عبدالرسول خیراندیش که در مجله‌ی فرهنگ، ش ۹، سال ۱۳۷۵ چاپ شده است. بنابراین انجام تحقیقی جامع راجع به خراسان عهد سلجوقی ضروری به نظر می‌رسد.

۷-۱ روش تحقیق

تالیف این پایان‌نامه بر روش تحقیق تاریخی و بر مبنای ترکیبی از روش‌های تحلیلی و توصیفی صورت گرفته است. روش جمع‌آوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای می‌باشد.

۸-۱ نقد و بررسی منابع

دوران حضور سلجوقیان که با کوچ آنان به خراسان در ۴۱۸ق. آغاز شد و تا ۵۵۲ق. که شکست سنجر سلجوقی فرمانروای سلجوقی خراسان به دست غزان ادامه یافت، از دوران‌های مهم و تاثیرگذار تاریخ ایران است که در این محدوده‌ی زمانی اوضاع سیاسی خراسان جای بحث و بررسی زیادی دارد.

در روزگار سلسله‌ی پردوام سلجوقیان در خراسان وقایع موثر زیادی به وقوع پیوست. مناسبات دوستانه و گاه خصمانه‌ی سلجوقیان با غزنویان و قراخانیان نقش بسیار مهمی در اوضاع سیاسی خراسان داشته است. براین اساس برای بررسی تحولات سیاسی خراسان در دوره‌ی سلجوقی باید به منابع متعددی مراجعه کرد. منابع موجود به صورت کلی به زبان فارسی به نگارش در آمده‌اند. در این قسمت تنها به مهمترین منابع که استفاده‌ی بیش‌تری در نوشتن این پایان‌نامه داشته‌اند، اشاره می‌شود.

۱-۸-۱ منابع اصلی

زین الاخبار

کتاب زین الاخبار، تاریخ گردیزی، به عنوان نخستین تالیف تاریخی مستقل به زبان فارسی که در زمان حکومت عبدالرشید غزنوی، ۴۴۱-۴۴۴ق. به دست ابوسعید عبدالحی بن ضحاک گردیزی تالیف یافته، در اختیار ما قرار دارد. این کتاب اطلاعات ارزشمندی در مورد چگونگی قدرت‌گیری سلجوقیان در خراسان، ابتدای ورود آن به خراسان و دوران حکومت مسعود غزنوی و همچنین قدرت‌یابی امیر مودود، فرزند مسعود، در ۴۳۲ق. ارائه می‌دهد. در واقع کتاب زین‌الخبار یکی از اصلی‌ترین منابع برای دریافتن قدرت‌گیری سلجوقیان در خراسان به شمار می‌رود.

مجمّل التواریخ و القصص

کتاب مجمّل التواریخ و القصص که در ۵۲۰ق. تالیف شده و مولف آن هنوز شناخته نشده است، از جمله کتاب‌های تاریخ عمومی به فارسی است که اطلاعات اندکی در مورد اواخر دوران غزنوی و ارتباطات آنان با سلجوقیان ارائه می‌دهد. مولف مجمّل التواریخ از منابعی که اکنون در دسترس نیست استفاده کرده است و از این نظر این کتاب بسیار حائز اهمیت است. مطالب این کتاب برای بررسی دوران زمامداری سنجر سلجوقی بر خراسان اهمیت زیادی دارد.

الکامل ابن الاثیر

کتاب الکامل فی التاریخ از معروفترین کتب تاریخ عمومی به زبان عربی است که به دست عزالدین علی بن الاثیر، متوفی ۶۳۰ق. تالیف شده است و اطلاعات ارزشمندی در رابطه با ارتباطات سلجوقیان با غزنویان، دوران حکومت سنجر در خراسان، اواخر دوران غزنوی و سلجوقیان در خراسان ارائه می‌دهد. این کتاب به زبان فارسی ترجمه و در سال‌های متمادی چاپ شده است. از ترجمه‌ی فارسی مورد استفاده‌ی این کتاب در تدوین این پایان‌نامه می‌توان به ترجمه‌ی آقای حائری چاپ ۱۳۵۱ اشاره کرد که جلد‌های ۱۵ و ۱۸ این کتاب مورد استفاده قرار گرفت. اصل عربی این کتاب کاربرد بیش‌تری در تدوین این پایان‌نامه داشت که جلد‌های ۷ تا ۱۱ آن مورد استفاده قرار گرفت.

طبقات ناصری

کتاب طبقات ناصری که در فاصله‌ی سال‌های ۶۵۵ تا ۶۵۸ق. به دست منهای السراج جوزجانی به زبان فارسی تالیف شده است، مطالب اندک، اما مفیدی در رابطه با سلجوقیان و اوضاع خراسان در اواخر دوران سلطان مسعود غزنوی ارائه می‌دهد. مطالب این کتاب برای بررسی دوران زمامداری چغری بیگ و سنجر بر خراسان بسیار کارآمد است که به روابط این دو نفر با ملوک همجوار ایشان مثل غوریان و قراخانیان نیز پرداخته است. این کتاب برای نگارش فصل پنجم یعنی دوران زمامداری سنجر بسیار کاربرد داشت.

تاریخ گزیده

کتاب تاریخ گزیده که حمدالله مستوفی آن را در ۷۳۰ق. به فارسی نوشته است، اطلاعات اندک و مفیدی در مورد اواخر غزنویان، قدرت‌یابی سلجوقیان و دوران حکومت سنجر در خراسان دارد. مطالبی که مربوط به حرکت‌های سلجوقیان در دوره‌ی محمود و برخورد ارسلان اسرائیل بن سلجوق با محمود است از این کتاب استفاده شده است.

مجمل فصیحی

کتاب مجمل فصیحی که در نیمه‌ی اول قرن نهم هجری قمری توسط فصیح احمد خوافی به زبان فارسی نوشته شده است، از جمله کتب تاریخ عمومی است که هرچند اطلاعات اشتباهی در مورد وقوع جنگ‌ها و آن‌ها دارد اما اطلاعات آن برای بررسی دوران زمامداری سلجوقیان موثر است از این کتاب نیز برای تدوین فصول چهارم و پنجم استفاده شد.

روضه الصفا

از مهم‌ترین و مفصل‌ترین کتب تاریخ عمومی به زبان فارسی می‌توان به روضه الصفا فی السیره الانبیا و الملوک و الخلفا اشاره کرد که در اواخر قرن نهم هجری، ۸۹۹ق. توسط میرخواند محمد بن برهان الدین تالیف شده است. این کتاب شامل حوادث جهان از آغاز تا قسمتی از دوران فرمانروایی سلطان حسین بایقرا را در بر می‌گیرد و از جهت این که از منابع مختلف استفاده کرده است، بسیار حائز اهمیت است. مطالب این کتاب برای نگارش وقایع تاریخی بعد از ملکشاه تا سنجر استفاده شد.

تاریخ یمینی

از کتب تاریخی که نقش بسیار کلیدی در نگارش اطلاعات مربوط به ورود سلجوقیان در دوره‌ی محمود و جنگ‌های غزنویان جهت سرکوبی آن‌ها داشت، می‌توان به کتاب تاریخ یمینی نوشته‌ی ابونصر محمد بن عبدالجبار عتبی، متوفی ۴۲۷ق. که به زبان عربی به نام سلطان یمین الدوله محمود غزنوی نوشته است، اشاره کرد. در این کتاب ما با اطلاعاتی در مورد روند قدرت‌گیری سلجوقیان در خراسان مواجه

می‌شویم نگاه وی نسبت به قدرت‌گیری سلجوقیان در دوره‌ی محمود غزنوی همراه با نوعی تقدیرگرایی است. تاریخ‌یمینی در ۶۰۳ق. توسط ابوشرف ناصح بن ظفر جرفاذقانی به زبان فارسی ترجمه شده است و این ترجمه مورد استفاده قرار گرفت.

تاریخ بیهقی

کتاب تاریخ بیهقی که توسط ابوالفضل بیهقی دبیر نوشته شده است، از جمله‌ی مهمترین و پرکاربردترین تواریخ در تدوین این پایان‌نامه است و حوادث دوران حکومت مسعود غزنوی تا اوایل حکومت سلطان ابراهیم غزنوی، ۴۵۱-۴۹۲ق. را در بر می‌گیرد. این کتاب اطلاعات بسیار ارزنده‌ای در مورد خراسان در اواخر دوران غزنوی و روی کار آمدن سلجوقیان دارد که از این نظر بسیار مورد استفاده قرار گرفت.

زبده النصره و نخبه العصره

کتاب زبده النصره و نخبه العصره که در ۶۲۳ق. توسط فتح بن علی بنداری اصفهانی تألیف گشته است اطلاعات جامعی در مورد سلجوقیان، دوره سنجر و اواخر غزنویان دارد. مطالب این کتاب برای بررسی دوران زمامداری و حکومت سلجوقیان تا دوره‌ی سنجر بسیار مفید است و بسیار مورد استفاده قرار گرفت.

راحه الصدور و آیه السرور

کتاب راحة الصدور و آیه السرور نوشته‌ی محمد بن علی بن سلیمان راوندی که در ۵۹۹ق. تألیف شده است اطلاعات مفیدی در مورد سلجوقیان و دوران حکومت سنجر سلجوقی در خراسان دارد. در این کتاب روابط سنجر با ملوک همجوار و اوضاع مذهبی و اقتصادی اجتماعی خراسان در زمان سلجوقیان بزرگ به نگارش در آمده است که در فصول ۴ و ۵ این پایان‌نامه از این کتاب استفاده‌ی زیادی شد.

اخبار الدوله السلجوقیه

کتاب اخبار الدوله السلجوقیه، زبده التواریخ، که توسط علی بن ناصر حسینی تألیف شده و حوادث دوران سلجوقیان را تا ۶۲۲ق. در بر می‌گیرد، اطلاعات جامعی در مورد سلجوقیان و غزنویان دارد. اطلاعات این کتاب هرچند که به صورت خلاصه مطالب مربوط به سلجوقیان و حاکمیت آن‌ها بر ایران را بیان کرده

است، اما مطالب آن برای بررسی دوران حاکمیت پادشاهان مختلف این سلسله بسیار موثر است. از این کتاب برای نگارش روابط زمامداران سلجوقی در خراسان با ملوک همجوار و قدرت گیری سلجوقیان در خراسان استفاده شد.

۱-۸-۲ سایر منابع مورد استفاده

تاریخ بیهق

کتاب تاریخ بیهق نوشته ابوالحسن علی بن زید بیهقی مشهور به ابن فندق متوفی ۵۶۵ق. از جمله کتب تاریخ محلی است که اهمیت زیادی در بررسی خراسان روزگار سلجوقیان دارد و در نوشتن شرایط سیاسی و مذهبی، اجتماعی خراسان بسیار مورد استفاده قرار گرفت.

معجم البلدان

کتاب معجم البلدان که یاقوت حموی، متوفی به ۶۲۶ق. برای بررسی اوضاع شهرهای خراسان در دوران سلجوقیان اهمیت وافر دارد.

احسن التقاسیم فی المعرفة الاقالیم

احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم تألیف ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی و ترجمه علینقی منزوی که در طی چند سال به چاپ رسیده است. در نگارش این پایان نامه از آن استفاده شد.

المسالک و الممالک

کتاب المسالک و الممالک، استخری ترجمه‌ی افشار نیز توضیحاتی در مورد شهرهای خراسان در دوره‌ی سلجوقی دارد. که از این جهت برای بررسی اوضاع اجتماعی اوغزها مورد استفاده قرار گرفت.

نظام التواریخ

از سایر کتب تاریخی که در نگارش این پایان نامه مورد استفاده قرار گرفت می توان به کتاب نظام التواریخ نوشته‌ی قاضی بیضاوی اشاره کرد. این کتاب در اواخر قن هفتم هجری به نگارش درآمده است و حاوی اطلاعات اندکی در مورد غزنویان از محمود تا اواخر غزنویان در غزنین و سلجوقیان است.

جامع التواریخ

کتاب جامع التواریخ که رشیدالدین فضل الله همدانی آن را در ۷۱۰ قمری تألیف کرده است در نگارش این پایان نامه مورد استفاده قرار گرفت. این کتاب به زبان فارسی است.

تاریخ بناکتی

تاریخ بناکتی تألیف فخرالدین ابوسلیمان داود بناکتی که در ۷۱۷ ق. تألیف شده است اطلاعات مختصری در مورد سلجوقیان و ابتدای ورودشان به خراسان در دوره‌ی غزنوی داشت که مورد استفاده قرار گرفت.

مجمع الانساب

کتاب مجمع الانساب که در ۷۳۵ ق. توسط محمد بن علی شبانکاره‌ای تألیف شده است، اطلاعاتی در مورد سلجوقیان و ابتدای ورودشان در زمان محمود غزنوی به صورت مختصر دارد که در تألیف این پایان نامه از آن استفاده شد.

تاریخ طبرستان

کتاب تاریخ طبرستان که در ۶۱۳ ق. توسط ابن اسفندیار نوشته شده است و کتاب تاریخ طبرستان رویان و مازندران تألیف سید ظهیرالدین مرعشی در تدوین این پایان نامه مورد استفاده قرار گرفته اند. کتاب تاریخ طبرستان رویان و مازندران کتابی به فارسی در شرح رویدادهای طبرستان و رویان و مازندران از دوره باستان تا ۸۸۱ ، تألیف سیدظهیرالدین مرعشی این کتاب به نام کارکیا میرزاعلی، از امرای خاندان کیاییان نوشته است. آغاز تحریر آن روشن نیست ، اما مؤلف تاریخ پایان آن را ۸۸۱ آورده است. تاریخ طبرستان و رویان و مازندران مشتمل بر دیباچه ، مقدمه و چندین فصل است. هر دو کتاب تاریخ طبرستان در بحث مربوط به روابط سنجر با آتسز خوارزمشاه مورد استفاده قرار گرفت.

کتاب تاریخ فرشته

کتاب تاریخ فرشته یا گلشن ابراهیمی از جمله کتبی بود که در مورد غزنویان اطلاعاتی داشت و در بررسی روابط غزنویان با سلجوقیان مورد استفاده قرار گرفت. این کتاب نوشته ی محمد بن قاسم هندوشاه استرآبادی و تصحیح محمدرضا نصیری است.

نسائم الاسحار من لطائم الاخبار

این کتاب در مورد وزیران دوره ی سلجوقی در ۷۲۵ق. توسط ناصرالدین منشی کرمانی نوشته شده است. ناصرالدین منشی کرمانی به عنوان رییس دیوان رسایل در خدمت وزیران ایلخانان بوده است و کتاب خود را از وزیران خلفای راشدین آغاز کرده است و شرح حال وزیران را تا زمان تاج الدین علیشاه ادامه می دهد.

آثارالوزرا

آثار الوزرا کتابی تاریخی به زبان فارسی در شرح احوال و کارهای مهم وزیران، تالیف سیف الدین حاجی بن نظام عقیلی از نویسندگان و دبیران دربار تیموریان در سده نهم هجری است. وی این کتاب را میان سالهای ۸۷۵ و ۸۹۲ ه.ق به نام و برای خواجه قوام الدین نظام الملک خوافی نوشته است. متن کتاب شامل دو مقاله است که مقاله اول مشتمل بر دوازده باب و مقاله دوم دارای چهار باب است. از این نظر که در مورد وزیران دوره ی سلجوقی نیز اطلاعات دارد حائز اهمیت است.

اسرار التوحید

کتاب اسرار التوحید فی المقامات شیخ ابوسعید ابوالخیر از جمله کتب تذکره ی تاریخی است که جهت نگارش اوضاع خراسان در ابتدای ورود سلجوقیان مورد استفاده قرار گرفت. این کتاب نوشته ی محمد بن منور است.